

A mordvin írásbeliség kezdetei: a XVII–XVIII. század nyelvemlékei¹

MATICSÁK Sándor

A mordvin írásbeliség a többi finnugor nyelvhez hasonlóan rövid, mindössze három évszázados múltra tekint vissza. Az első nyelvemlékek külföldi utazók által lejegyzett szólisták és a papneveldekben, elsősorban a Nyizsnyij Novgorod-i szemináriumban használatos többnyelvű, vallási tartalmú könyvekben megörökített mordvin prózarészletek, verstöredékek voltak.

Az Orosz Birodalom a XVII–XVIII. században egyre délebbre és keletebbre terjeszkedett, ezzel párhuzamosan megnőtt az igény az óriásira nőtt ország tudományos feltérképezésére. A művelt cárok, I. Péter és II. Katalin által szervezett expedíciók – az 1725-ben alapított akadémia hathatós támogatásával – elkészítették a birodalom földrajzi-topográfiai leírását, rendszerezték a növény- és állatvilágot, s mindezek mellett óriási mennyiségű néprajzi és nyelvi anyagot is gyűjtöttek a keleti végek korábban ismeretlen népeiről, többek között a mordvinokról.

A mordvin nyelvemlékekkel a nyelvtudomány viszonylag keveset foglalkozott: tudomásom szerint monografikus igénnyel csak a neves moksa-mordvin nyelvész, A. P. Feoktyisztov mutatta be ezeket a szövegeket (1968, 1968a, 1971, 1975, 1976). (Feoktyisztov 1968-as monográfiájának értékelését ld. Zaicz 1969.) A magyar és finn nyelvészek összefoglaló munkáikban, monográfiáikban csak nagyon röviden szólnak erről a nyelvtörténeti korszakról (Keresztes 1987: 15–20; 1990: 9–10; Bartens 1999: 23–24).

Jelen írásomnak hármas célja van: egyrészt szeretném magyar nyelven közreadni a mordvin írásbeliség kezdeteiről szóló legfőbb információkat, másrészt a Feoktyisztov által fellelt és elemzett anyagokat egységes kronológiai és újfajta tematikus formában igyekszem rendszerezni. (Feoktyisztov külön

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

tárgyalja a kéziratos és nyomtatott emlékeket, s szétbontva mutatja be az erza és moksa anyagokat. Mivel felfogásom szerint a mordvin egységes nyelv, semmi okát nem látom a mesterkéltszétválasztásnak.) Harmadrészt – köszönhetően annak, hogy az interneten az utazók, expedícióvezetők szótárai, könyvei már javarészt elérhetőek – igyekeztem a teljes mordvin anyagot áttekinteni, s Feoktyisztov elemzéseit, megállapításait ezek alapján kiegészíteni, pontosítani.

I. Szójegyzékek, szótárak, szórványemlékek

1. Az első lépések egy holland tudós, *Nicolaes Witsen* (1641–1717) nevéhez fűződnek. Witsen 1664 és 1667 között Moszkvában, a holland követség munkatársaként az akkori orosz birodalom népeiről gyűjtött néprajzi és nyelvi információkat, számos levelezőtársa segítségével, emellett az ő nevéhez fűződik az első hiteles nyugat-európai térkép Szibériáról. Hazatérve politikusi pályára lépett (Amszterdam polgármestere is volt), de a könyv kiadásának gondolata nem hagyta nyugodni, s 25 (!) év múlva sikerült is megjelentetnie az időközben újabb, frissebb adatokkal, ismeretekkel felduzzasztott művét, *Noord en oost Tartarye* címmel,² holland nyelven (Amszterdam, 1692). Ekkortájt már ő volt hazája egyik legelismertebb orosz-szakértője, akit „az északkeleti világ úttörőjének” neveztek, s aki még Nagy Péter cárral is kapcsolatban állt. A könyve még két kiadást ért meg, 1705-ben és 1785-ben is napvilágot látott,³ s közben megjelent franciául, angolul és olaszul is (Bartens 1978: 414–416; Mikola 1975; Zsirai 1994: 483–484).

A kétkötetes mű első részében Witsen a régi forrásokat mutatja be, a másodikban viszont új ismereteket közöl Oroszország népeiről, a Fekete- és

² A mű teljes címe a kor szokásaink megfelelően hosszú és informatív: Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest. Benefens Verscheidetot noch toe onbekende, en meest noit voorheen beschreve Tartarsche en nabuerige gewesten, lantstreken, steden, rivieren, en plaetzen, in de Noorder en oosterlykste gedeelten van Asia en Europa, zo buiten en binnen de rivieren Tanais en Oby, als omtrent de Kaspische, Indische-Ooster, ez Swarte Zee gelegen; gelyk de lantschappen Niuche, Dauria, Jesso, Moegalia, kalmakkia, tangut, Usbek, Noorder Persie, georgia, Cirkassia, Crim, Altin, enz. mitsgaders Tingoesia, Siberia, Samojedia, en andere aen hare zaerze Majesteiten Kroon gehoorende heerschappyen: Met der zelve Lant-Karten: Zedert nauwkeurigh onderzoek van veel jaren, en eigen ondervindige beschreven, getekent en in't licht gegeven. Amsterdam, 1692.

³ Ezek a kiadások már interneten is elérhetőek: http://books.google.hu/books?id=_LbLQAAACAAJ&dq=Noord+en+oost+Tartarye&hl=hu&sa=X&ei=bR02T4riIMKe0QWn2Ym7Ag&ved=0CD8Q6AEwAg

Kaszipi-tengertől a Volga-vidéken át Szibériáig és a Csendes-óceán partvidékéig. Ebben a kötetben a szerző a mordvinokkal is foglalkozik, szokásaik, életmódjuk leírása mellett (tudjuk róla, hogy az egyik adatközlője a mordvin nemzetiségű Nyikon patriarcha volt) nyelvészeti információkat is közöl: korát jócskán megelőzve arról tudósít, hogy a mordvinok és a cseremiszek rokonságban állnak egymással (ezt ő az al- és felnémetek rokonságához hasonlította). Minket jelen esetben azonban művének 325 szócikket tartalmazó holland–mordvin szójegyzéke érdekel a legjobban. Ebben a részben a szólisták nem ábécérendben, hanem tárgyi-fogalmi csoportokban (évszakok, égitestek, növények, állatok, testrészek stb.) követik egymást. Witsen a mordvin adatokat latin betűs átírásban közli, a holland (német) helyesírást követő transzkripciója – főleg a szibilánsok és affrikáták lejegyzése során – gyakran következetlen, pl. az *f* betű egyaránt jelölheti az /s/, /ś/, /š/ és /z/ hangot is, pl. *pijime* (mai alakok: E *pižeme*, M *pižəm*)⁴ 'eső', *tofero* (E *tovžuro*, M *tovu šora*) 'búza', *pfy* (EM *pši*) 'meleg', *jakfouuma* (E *jakšamo*, M *jakšama*) 'hideg'; az *s* betű jelölheti az /s/ és /š/ hangot egyaránt: *sevrug* (EM *ševruga*) 'tokhal', *sobda* (M *šobda*) 'sötét'. Az /š/ hangot *sh*-val, *fch*-val, *sch*-val és *sh*-val adja vissza: *shufta* 'fa' (M *šufta*), *pefchte* 'mogyoró' (E *peš'le*, M *päš'tü*), *schumbas* 'nyúl' (M *šumbas*), *meſhte* 'mell' (E *meš'te*, M *mäš'tü*); a /č/ hang jelölésére a *cz* és az *fz* is szolgálhat: *kaczama* 'füstös' (M *kačama*), *ufza* 'juh' (M *uča*); a /c/-t a *tf*, *cz*, *tz* és *ts* betűkapcsolatokkal írja: *tfocks* 'csalogány' (E *čokov*), *oczued* 'tenger' (M *oču* 'nagy' + *ved'* 'víz'), *loftze* 'tej' (E *lovso*, M *lofca*), *kutskan* 'sas' (E *kučkan*) stb. – A palatalizációt Witsen nem jelöli.

Feoktyisztov vizsgálatai szerint a szójegyzék moksa nyelvjárású (vagy legalábbis a szavainak jelentős része moksa), erről hangtani, mondattani és lexikai bizonyítékok is árulkodnak. A hangtani kritériumok között elsősorban a szókezdő *š*- meglétét hozhatjuk fel (az erza dialektusban *č*- áll), pl. Witsennél *shufta* 'fa' – M *šufta*, E *čuvto*. Mondattani bizonyíték az *af* tagadószó használata (E *avol'*), de legfőképpen a lexikai eltérések miatt valószínűsíthető a moksa forrásnyelv: W[itsen] *ozu* 'nagy' – M *oču*, E *iñe*, *pokš*; W *jomla* 'kicsi' – M *jomla*, E *viška*; W *unx* 'tő' – M *unks*, E *jur*; W *stir* 'lány' – M *št'ir*, E *t'ejt'er*; W *scholka* 'orr' – M *šaLka*, E *sudo*; W *schobdava* 'reggel' – M *šobdava*, E *valske*; W *kelas* 'róka' – M *kelaž*, E *rivež*; W *schumbas* 'nyúl' – M *šumbas*, E *numolo* stb. Összességében Feoktyisztov arra a következtetésre jut, hogy az elsősorban moksa „interjúalanyok” származási helye a mai Mordvin Köztársaság déli része, ill. a Penzai terület északi fertálya lehetett.

⁴ Az erza adatokat E, a moksákat M rövidítéssel jelölöm. Ha nem szerepel nyelvjárási hovatarozás, az adatok az erza dialektusból valók.

A szótáracska mintegy 30 orosz eredetű lexémát is tartalmaz (ez arról tanúskodik, hogy ez idő tájt már jelentős lehetett az orosz nyelv befolyása), illetve néhány török jövevényszó is akad az anyagban. Mivel Witsen gyűjtésének időszaka egybeesett a Volga-vidéket meghódító orosz hadak erődépítési munkálataival (ez az ún. засечная черта) és keresztény hittérítő tevékenységével, így cseppet sem meglepő, hogy az orosz jövevényelemek között harcászati és közigazgatási-vallási terminusok is található, pl. *bafne* 'torony' (< *башиня*), *puška* 'ágyú' (< *пушка*), *val* 'földsánc' (< or. *вал*), *hram* 'templom' (< *храм*), *sudja* 'bíró' (< *судья*), de olyan szavak is felbukkannak, mint pl. *piva* 'sör' (< *пиво*), *verblud* 'teve' (< *верблюд*). (Feoktyisztov 1963: 3–11; 1968a: 107–108; 1971: 13; 1976: 10–15; Mikola 1975: 15–25.)

2. A neves német orvos és természettudós, **Daniel Gottlieb Messerschmidt** (1685–1735) I. Péter kérésére 1720 és 1727 között expedíciót szervezett Szibériába, főként Tobolszk, Krasznojarszk és Irkutszk vidékén gyűjtött felbecsülhetetlen értékű anyagot. A térség állatvilágának feltérképezése, elsősorban a madárvilág rendszerezése mellett sok értékes lelettel (még két mamutfoggal is) gazdagította az akkori idők ismerettárát. A természet világa mellett érdekelték az emberek is, számos néprajzi adatot gyűjtött a szibériai népek szokásairól, hitvilágukról, munkakörülményeikről, ruházatukról stb. Utazását naplóban örökítette meg, amit csak 250 évvel később, 1962 és 1977 között adtak ki Berlinben *Forschungsreise durch Sibirien* címmel.

Messerschmidt nyelvészeti adatokat is gyűjtött, ezt *Specimen der Zahlen und Sprache Finiaer Orientalischen und Siberischen Völker* című, kéziratos művében örökítette meg, melyben magyar, finn, zürjén, votják, vogul és osztják adatok mellett az utazásai során (Nyizsnyij Novgorodban vagy Kazanyban, utazása elején, 1719 szeptemberében) gyűjtött mordvin szavakat is közreadja, egytől tízig jegyezte fel a számneveket. Leírása latin betűs, a transzkripció egyértelműen német indíttatású: *wäxe* 'egy' (mai E *vejke*, M *fkä*), *wite* 'öt' (E *veŕe*, M *veŕə*) *ssisfim* 'hét' (E *sisem*, M *sisəm*), *kaime* 'tíz' (E *kemeń*, M *keməń*). A kevés nyelvi anyagból nem lehet meghatározni, melyik nyelvjárásból gyűjtött (Feoktyisztov 1971: 14–15; 1976: 15–16).

3. A nagy északi háború (1700–1721) döntő ütkezete, a poltavai csata (1709) a svédek számára nagyhatalmi álmaik elmúlását hozta, de a (későbbi) finnugor nyelvtudomány nagymértékben gazdagodott általa. A sok svéd hadifogoly egyike, **Philipp Johann von Strahlenberg** (eredeti nevén Tabbert, 1676–1747) Tobolszkba került, itt élt 1711-től 1721-ig. Ez idő alatt óriási mennyiségű történelmi, földrajzi, néprajzi és nyelvészeti anyagot gyűjtött

Kelet-Oroszország népeiről, amit hazatérte után, 1730-ban adott ki német nyelven Stockholmban *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* címmel⁵ (műve 1736-ban angolul, 1757-ben franciául és 1780-ban spanyolul is megjelent).⁶ Strahlenberg munkájában az általa „boreo-orientalis”-nak nevezett népeket mutatja be. A vizsgált nyelveket, népeket hat csoportba osztja, melyek közül az elsőbe a finn, magyar, vogul, osztják, mordvin, cseremis, zürjén és votják, a harmadikba pedig a szamojéd „nyelvosztály” tartozik (erről részletesebben Munkácsi 1882: 289–292; Setälä 1892: 257–259; Zsirai 1994: 484–490).

Strahlenberg nem a Leibniz-féle elvet részesíti előnyben, amely elsősorban a Miatyánk-fordításokra helyezi a hangsúlyt, hanem – mondván, hogy a pogány népek nem tudják a keresztény fogalmakat megnevezni – inkább az alapszókinccs elemeit (számnevek, testrésznevek stb.) szedi össze. Gyűjtése a *Tabula Polyglotta* vagy *Harmonia linguarum gentium boreo-orientalium vulgo tatarorum* címet viseli, ebben 60 szót mutat be 32 nyelven. Adattára, sajnos, rengeteg hibát rejt magában, pl. finn *sade* ’eső’ ~ magyar *saude* (?), fi. *sydan* ’szív’ ~ m. *sziwu* stb., emiatt fenntartásokkal kell kezelni. A mordvin anyag hiányos, csak 28 szó szerepel benne (vogul és osztják csak 16, csuvas 17, votják 20). Ennek oka, hogy 1723-ban, Tobolszkból Moszkvába tartva elvesztette egyik füzetecskéjét. A kevés mordvin szó alapján nem lehet teljes biztonsággal megállapítani nyelvjárási hovatartozásukat, de FeoktyisztoV véleménye szerint inkább erzák, olyan dialektusból, amelyben ismeretes volt az *ä* hang.

A mordvin szavak egy része számnév egytől tízig, a többi testrésznév és egyéb alapvető fogalmak megnevezése. E lexémák lejegyzése nem pontos, a

⁵ Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das ganze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekanntem Nachrichten vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Polyglotta von zwey und dreyszigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität berteffen; Bey Gelegenheit der Schwedischen Kruges-Gefangenschaft in Russland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstateten weiten reisen zusammen gebracht und ausgefertiget von Philipp Iohann von Strahlenberg. Stockholm, in Verlegung des Autoris. Stockholm, 1730.

⁶ A mű interneten is elérhető: http://books.google.hu/books/about/Das_Nord_und_Ostliche_Theil_von_Europa_u.html?id=EPMOAAAQAAJ&redir_esc=y – Ld. még a *Studia uralo-altaica* 8. kötetét (1975).

német ortográfia hatását mutatja. A számnevek (*wäte, kaffta, kollma, nille, wytzs, kuta, zřifim, kaukřim, weixim, kaime*) csak nyomokban emlékeztetnek a (mai) irodalmi alakokra, de nem jobb a többi példa lejegyzése sem: *PELLI* 'láb' (ma: *piłge*), *PILLS* 'fül' (*piłe*), *KATTI* 'kéz' (*ked*), *PRETZIER* 'haj' (*pračer*). A palatalizációt nem jelöli: *LOMAN* 'ember' (mai alak: *lomań*), *NILLE* 'négy' (*ńiłe*), *SILMS* 'szem' (ma: *śelme*) stb. (Feoktyiszov 1963: 11–12; 1971: 13–14; 1976: 16–18.)

4. A XVIII. század elején a hatalmassá nőtt Oroszország népeiről egyre több információ látott napvilágot, egyre többen jutottak el a birodalom távoli, egzotikusnak tűnő helyeire. Az ismeretlen helyek, népek és nyelvek leírásában döntő jelentősége volt a Pétervári Tudományos Akadémia megalapításának 1725-ben.⁷ Nagy Péter külföldi szakembereket, elsősorban természettudósokat hívott be az országba, akik 1719-től számos expedíciót indítottak a távoli végek felé.

Az ún. második kamcsatkai expedíció (1733–43) a finnugrisztika szempontjából is fontos volt (az első, 1725–28 közötti vállalkozáshoz hasonlóan ezt is a dán Vitus Bering vezette, akiről később az Oroszország és Alaszka közötti szorosot is elnevezték). A felfedezők eljutottak Amerikába, de a mi szempontunkból lényegesen fontosabb, hogy az expedíció egyik ún. szárazföldi részlege a Volga-vidéki és szibériai népektől gyűjtött anyagokat, Kazanytól Szibéria felé haladva. Ennek a csoportnak a tagja volt 1733 és 1738 között **Gerhard Friedrich Müller** (1705–1783), aki 1733 őszén érkezett Kazanyba, s a helyi kormányzóság jó szervezésének köszönhetően rövid idő alatt jelentős nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött a környéken élő finnugor és törökségi népektől, amit 1743-ban foglalt könyv formába, de csak 1791-ben látott napvilágot nyomtatásban *Описания живущих в Казанской губернии языческих народов* címmel.⁸ A kötet második része egy cirillbetűs, nyolc-

⁷ S ugyancsak fontos volt a könyvnyomtatás elterjedése: Moszkvában 1583 óta nyomtak könyveket; Pétervárott 1711-ben alapították a Szentpétervári Tipográfiát; majd ennek utódjaként 1727-ben nyílt meg az akadémia nyomdája.

⁸ *Описания живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков, с показанием их жительства, политического учреждения телесных и душевных дарований, какое платье носят, от чего и чем питаются, о их торгах и промыслах, каком языке говорят, о художествах и науках, о естественном и вымышленном их языческом законе, також о всех употребительных у них обрядах, нравах и обычаях, с приложением многочисленных слов на семи разных языках, как-то: на казанско-татарском, черемисском, чувашском, вотяцком, мордовском, пермском и зырянском, и приобщенным переводом господней молитвы Отче наш на черемисском и чувашском языках.* СПб., 1791.

nyelvű – az orosz címszavak mellett tatár, cseremisiz, csuvas, votják, komi-permják, komi-zürjén és mordvin – szótár, (mindig két oldalon) nyolc hasábkba rendezve. – Müller 1738-ban, betegsége miatt, visszatért Pétervárra. Expedíciója eredményét *Sammlung Russische Geschichte* című nagyívű művében foglalta össze, ami megalapozta történelmi tekintélyét.

Müller szótárának mordvin anyaga 313 szót tartalmaz,⁹ javarészt erza adatokat, az /ŋ/ hangot ismerő nyelvjárásból: *килингъ* 'nyírfa' (mai irodalmi erza: *килей*, nyelvjárás *киленг*), *тенгзера* 'búza' (*товзюро*, *тонгзюро*). (Feoktyisztoz 1963: 12–22; 1971: 16–17; 1976: 85–88.)

A listát átolvasva a következő ortográfiai megjegyzéseket tehetjük. A mordvin szavakat alapvetően a cirill betűkészletre támaszkodva, az orosz helyesírás elvei szerint jegyzi le: a mordvinban is használja a keményjelet, pl. *атякишъ* 'kakas' (mai alak: *атякиш*), *ярмакъ* 'pénz' (*ярмак*), *венчъ* 'csónak' (*венч*), még a palatalizált mássalhangzó után is: *ломанъ* 'ember' (mai alak: *ломань*), *тейтеръ* 'lány' (*тейтерь*). Néha a mordvinban is használja az orosz *ѣ* betűt: *пакѣ* 'mező' (*пакся*), *понедѣльникъ* 'hétfő'. A palatalizációt Müller a szó elején igyekszik jelölni, még az ún. páratlan mássalhangzók után is, beiktatva egy lágyságjelet vagy éppenséggel egy *i* betűt: *вьедъ* 'víz' (mai alak: *ведь*), *вьете* 'öt' (*вете*), *къевъ* 'kő' (*кев*), *пъенге* 'hasábfá' (*пенге*), *сьедей* 'szív' (*седей*); *киель* 'nyelv' (*кель*), *пиль* 'felhő' (*пель*) – de ez néha elmarad: *тиле* 'fűl' (*тиле*), *пильге* 'láb' (*пильге*), vagy keményjel lesz belőle: *сье* 'ezüst' (*сия*). A szóeleji palatalizációt mássalhangzó-kettőzéssel jelzi: *ссьельме* 'szem' (*сельме*), *ссузимъ* 'hét' (*сисем*), *ссьяда* 'száz' (*сядо*).

Ami a szókincset illeti, a témakörök változatosak: természeti jelenségek, térszínformák, napszakok, a hét napjai, fémek, ásványok emberek megnevezése, rokon viszonyok, testrészek, ruhadarabok, háztartási eszközök, bútorok, állatnevek, növénynevek; néhány ige (inf. és Sg1, egy két paradigma ind. presensben), néhány melléknév, a végén pedig a számnevek egytől húszig, majd a tízesek és a kerek számok millióig. Az anyagban viszonylag kevés orosz jövevényszó található.

5. Müller munkáját **Johann Eberhard Fischer** (1697–1771) folytatta, aki 1739 és 1747 közötti gyűjtőmunkájának eredményét, a finnugor népek leírás-

⁹ A szótár az interneten is elérhető: <http://international.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=mtfctx&fileName=txg/g331929031//mtfctxg331929031.db&recNum=93&itemLink=r%3Fintldl%2Fmtfront%3A@field%28NUMBER%2B@od1%28mtfctx%2Bg331929031%29%29&linkText=0>

sát *Sibirische Geschichte* néven¹⁰ adta ki (Szentpétervár, 1768; oroszul 1774). Ebben, más finnugor nyelvek lexémái mellett, 24 mordvin szó kapott helyet. Schlözer 1770-ben, Göttingenben megjelentette Fischer cikkgyűjteményét, *Quaestiones Petropolitanae* címmel¹¹ (Fischer munkásságáról részletesebben: Munkácsi 1882: 292–296; Zsirai 1994: 492–494). Ennek első, *De origine ungrorum*¹² címet viselő részében, a *Tabula harmonica linguae Ungricae cum ceteris linguis Scythicis* című fejezetében nyolc nyelv, nyelvjárás (Ungrica, Vogulica, Kondinica, Fennica, Syranica, Permica, Votica, Tscheremissica, Mordvanica) szójelölt is szerepelnek. Ebben 23 mordvin szó szerepel.

A két műben – átfedésekkel együtt – 38 mordvin lexéma fordul elő. Ezek alapszókinszbeli fogalmi köröket ölelnek fel (számnevek, testrésznevek, természeti jelenségek, néhány állat- és növénynév). A gyűjtés valószínűleg erza nyelvjárási anyagon alapul, erre utal a *suda* 'orr' (mai E *sudo*, M *šaLka*), *pjel* 'felhő' (E *pel*, M *kovəl*), *katka* 'macska' (E *katka*, M *kiska*), *weigke* 'egy' (E *vejke*, M *fkä*), de inkább moksa típusú a *toschen* 'ezer' (M *tožän*, E *toža*), *schufta* 'fa' (M *šufta*, E *čuvto*).

A szavak legjegyzéséről: az *e* és *ä* betűt egyaránt használja a szerző: *pjel* 'felhő' (ma: *pel*), *wjete* 'öt' (*ve'e*), de: *ssielmä* 'szem' (*šelme*), *kjäv* 'kő' (*kev*). A *ks* hangkapcsolatot a szerző *x* betűvel adja vissza: *kauxa* 'nyolc' (*kavkso*), *weixa* 'kilenc' (*vejkse*); az *ś*-t hangkettőzéssel jelöli: *fsifim* 'hét' (*śiśem*), *fsjāda* 'száz' (*śado*), hasonlóan a *l*-t: *nille* 'négy' (*nil'e*). A szóeleji palatalizációt Fischer már igyekszik jelölni: *ssielmä*, *kied* 'kéz' (*ked*), *kjel* 'nyelv' (*kel*), *pjel*, *wjete*; a szó belsejében azonban még nem. Sajátosan német ortográfiai megoldás a *toschen* és a *schufta* *sch*-ja, ill. a *weigke*, *wete*, *weixa* 'kilenc', *wei* 'éj' *w*-je. (Feoktyisztov 1963: 22–23; 1971: 17–18; 1976: 19–21.)

¹⁰ *Sibirische Geschichte von der entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Lands durch die russische Waffen, in den Versammlungen der Akademie der Wissenschaften vorgelesen, und mit genehmhaltung Derselben aus Licht gestellt von Johann Eberhard Fischer. St-Petersburg, 1768, Bd. I–II.*

¹¹ *Eberhardi Fischeri Quaestiones Petropolitanae I de origine ungrorum, II de origine tartarorum, III de dicersis Shinarum imperatoris nominibus titulisque, IV de hyperboreis.* Edidit Aug. Ludvicus Schloezer. Göttingen–Gotha (Göttingae et Gothae), imp. Dietrich, 1770.

¹² http://books.google.hu/books?id=hOtLAAAcAAJ&pg=PA14&hl=hu&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

Fischer szótára, a *Vocabularium Sibiricum*¹³ csak nemrég jelent meg nyomtatásban,¹⁴ sokáig csak kéziratos formában létezett. Ez a szótár több mint 50 nyelvből és nyelvjárásból tartalmaz szóanyagot, nyelvenként mintegy 300 szót; összességében több mint 12 ezer szó fordul elő benne. A latin címszavakat tartalmazó szótárban az uráli nyelvek közül helyet kapott a finn, észt, magyar, mordvin, cseremisz, komi-zürjén, komi-permják, votják, vogul, osztják, nyenyec (ez utóbbi háromból több nyelvjárás is), szölkup és az akkor még élő kamassz. A Müller munkáját folytató Fischer részletes útmutatót örökölt elődjétől-mesterétől, nemcsak az etnográfiai gyűjtésre vonatkozóan, hanem a szótár szerkesztési elveit – sőt, latin szócikkeit – illetően is. A szótár anyagát Schlözer kérésére Fischer átadta a göttingeni egyetemnek. Ez a kéziratos anyag szolgált aztán Schlözer nyelvészeti munkáinak egyik forrásául. (A szótárról bővebben Gulya 1983; Zaicz 1997.)

A szótár latin betűs transzkripcióval lejegyzett mordvin anyaga 277 tételt tartalmaz, javarészt erza adatokat. Az anyagot Fischer a német helyesírás szerint adta közre, pl. *kümen-toscht* 'tízezer' (ma: *kemeñt'ožat*), *tschudi-wied* 'folyó-víz = folyó' (*čudī ved*), *sūwel* 'hús' (*šivel*), *wälä* 'falú' (*vele*) (Feoktyisztov 1968: 86–88). Az anyagot átnézve megállapítható az is, hogy – Müller szótárához hasonlóan – az /η/ hangot ismerő nyelvjárásból is szerepelnek benne szavak: *kiling* 'nyírfá', *tongsöra* 'búza'. Néhány moksa típusú lexéma is felbukkan: *loftza* 'tej' (M *lofca*, E *lovso*), *schufta* 'fa' (M *šufta*, E *čuvto*). A palatalizáció jelölésében sem következetes, ld. *inne-vied* 'tenger' (E *iñe + ved*). Mordvin írásos formában itt fordul először a Volga helyi neve, a *Rav*, *Rau* formában.

6. Az Orenburgi Kormányzóság abban az időben igen nagy kiterjedésű volt, Baskíriától a Kaszpi-tengerig, Tobolszktól a Volgáig húzódott, sok nép lakta ezt a területet. Az orenburgi kormányzói hivatalban dolgozó **Pjotr Ivanovics Riczkov** (1712–1777)¹⁵ – később a pétervári akadémia első levelező tagja – 1752 és 1755 között végezte el a térség történeti-földrajzi leírását, s

¹³ *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibericarum*. 1747.

¹⁴ *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Frankfurt am Main etc. 1995. (Opuscula Fenno-Ugrica Göttingensia VII.)

¹⁵ http://kraeved.opck.org/lichnosti/issledovateli_orenburjya/richkov.php

jelentette meg mindezt *Топография Оренбургская*¹⁶ című művében, 1762-ben. A mordvinokról és a cseremiszekről együtt szól szerző a 8–9. fejezetben,¹⁷ lakóterületük, hovatartozásuk és vallási szokásaik leírása során néhány mordvin szót is megemlítve: *Шкай, Трякуитай Боасъ, Тряктонъ Вактонъ*. Ricskov magyarázata szerint a *Шкай* a mordvin istenség neve. Ez a szó utal, hogy a moksáknál gyűjthetett (vö. *М шка* 'isten' + *й* vocativus; míg *Е шка* 'idő', *наз* 'isten'). Feoktyisztov elemzése alapján a *Трякуитай Боасъ* első elemében elírás van, a helyes alak *Тряк шкай* lenne. A *тряк* a *тря-* 'etet' ige Sg2. imperativusi alakja, a *Боасъ* mai moksa alakja *наваз* 'boldogság; szerencse' (vö. *Е наз* 'isten'). A két szó tagolása *Тряк Шкай-Боасъ* lenne, utóbbi pedig voltaképpen az első lejegyzett mordvin összetett szó, 'Isten-boldogság' jelentésben. A *Тряктонъ* helytelenül van egybeírva, első eleme szintén az 'etesd' ige, a második pedig az egyes szám 2. személyű névmás (mai alakja: *тон*). Szintén hibás a *Вактонъ*: első eleme helyesen *ванк* 'nézd', ezt a *тонъ* névmás követi. (Feoktyisztov 1976: 21–24.)

7. A tudományos expedíciók a felvilágosult uralkodónó, II. Katalin idején is folytatódtak szerte Oroszországban: 1768 és 1774 között a Volga-vidék, az Urál, Szibéria, a messzi Észak vagy éppenséggel a Kaukázus vidékének feltérképezése, a birodalom valódi értékeinek megismerése kiemelt célkitűzése volt a pétervári akadémiának. A gazdag földrajzi és biológiai anyaggyűjtés mellett ezek az utazások a néprajz, a történelem és a nyelvészet terén is óriási fellendülést hoztak. A gyűjtőmunka egyik kiemelkedő egyénisége a berlini születésű **Peter Simon Pallas** (1741–1811), aki eredetileg természettudós, zoológus volt, de jelentős munkát végzett a finnugor nyelvek kutatása terén is. Ő az ún. orenburgi expedíció vezetőjeként tevékenykedett a Volga mentén. Szimbirszk, Orenburg, Dél-Urál, Dél-Szibéria és a Bajkál-tó vidékén tett utazásának összefoglalása a *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*¹⁸ (1771–76; oroszul *Путешествие по разным провинциям Российской империи*, 1773–1788). Pallas számos mordvin települést felkeresett, köztük a mai fővárost, Szaranszkot, de járt a penzai és a szimbirszki kormányzóság erzák és moksák lakta falvaiban is.

¹⁶ Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. СПб., 1762.

¹⁷ http://epr.ipphil.ru/faily-publikacii/Rychkov_1762.pdf (a mordvin szavak a 182. oldalon fordulnak elő)

¹⁸ http://books.google.hu/books/about/Reise_durch_versehiedene_Provinzen_des_r.html?id=R68UAAAQAAJ&redir_esc=y

A mi szempontunkból az út során gyűjtött nyelvi anyag a lényeges: Feoktyisztov az orosz nyelvű változatból 22 mordvin szót (szósort), kifejezést adatolt. Ezek egy része (13) gyógyfű: E *нижелаома тикшедь* (*Carduus heterophyllus*), M *ейдалопартъ* (*Rubus Saxatilis*), *парма-крандасъ* (*Comarum palustre*), *мушкар-мише* (*Betonica*), *урумбулутъ* (*Adonis Verna*); egy része (6) ruházati termék: M *панга* 'női fejdísz', *шуркасъ* 'mellcsat', *цивксъ* 'nyakék', *карксъ* 'öv'; egy vallási terminus: E *пасъ*, M *икай* 'isten'. Egy helyütt a mordvin menyasszonyok neveit sorolja fel: *тятей, мезей, пивей*; egyszer pedig mondatföredéket ír le: M *вотъ тетъ вергасъ уча* 'itt van neked, farkas, egy juh'. Az orosz változat a cirillbetűs ortográfia jegyeit követi, a németről, Feoktyisztov elemzése alapján elmondható, hogy a német ortográfiai elveket alkalmazza: *schkai* 'isten' (*škaj*), *tiksche* 'fű' (*tikše*), *varma* 'szél' (*varma*), *zifks* 'nyakék' (*čifks*) (Feoktyisztov 1963: 31–33; 1971: 19–22; 1976: 43–50).

Pallas nyelvtudományi munkásságának kiemelkedő eredménye a II. Katalin cárnő kezdeményezésére összeállított *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий* (1786–87),¹⁹ amelyben 200 (51 európai, 149 ázsiai) nyelven adja meg 285 tárgy, fogalom nevét. Tárgykörei: emberek megnevezése, rokoni viszonyok, testrészek, elvont fogalmak (pl. szerelem, erő, munka, lélek), természeti jelenségek (szél, eső, tűz), napszakok, földrajzi alapfogalmak (folyó, hegy, völgy), növénynevek, állatnevek, színnevek, melléknevek (jó, rossz, gyors, csendes), alapigék (van, eszik, iszik, alszik, visz, szeret), névmások, határozók (itt, most, nélkül), s végül a számnevek.

A kétszáz nyelv között számos finnugor és szamojéd is szerepel: a magyar, finn és észti mellett a karjalai (nyelvjárásokkal), zürjén, votják, csere-misz, vogul és osztják (dialektusokkal) és természetesen a mordvin. Pontosabban két mordvin, mert a 61. nyelvként a mordvin, 62.-ként a moksa van feltüntetve, tehát mordvin néven az erza nyelvjárás szerepel. A kétszáz szóból Pallas csak néhánynak nem adja meg a mordvin megfelelőjét, pl. 'föld', 'homok' (erza), 'tenger', 'erő' (moksa), ill. kissé furcsa módon az évszakok közül csak a 'nyár' megfelelőit tudta kideríteni.

A mordvin adatokat cirill betűkkel, az orosz helyesírási elveknek megfelelően jegyzi le. A kemény- és lágyjelet részben következetesen használja, azaz nem palatális szóvég után az előbbit (*сазоръ* 'lánytestvér', ma: *сазор*;

¹⁹ [http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Linguarum_totius_orbis_1.pdf és ..._2.pdf](http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:Linguarum_totius_orbis_1.pdf&és..._2.pdf)

сурть 'ujjak', ma *сурт*), palatális szóvég után az utóbbit (*вирь* 'erdő', *минь* 'mi'). Sőt, Pallas a szóbeljeji palatalizációt is jelöli: *сяльме* 'szem', *гулька* 'galamb'. Néhol azonban következetlen: *техтерь* 'lány' (ma: *тейтерь*), *ломань* 'ember' (*ломань*), ill. *толь* 'tűz' (*тол*), *карксь* 'öv' (*каркс*), *мастырь* 'föld' (*мастор*). Ugyancsak lágyjelet használ az infinitívus lejegyzése során: *симемсь* 'iszik' (ma: *симемс*), *сокамсь* 'szánt' (*сокамс*) stb.

Pallas a kor orosz ortográfiai szokásainak megfelelően használja a *ѣ*-ot: *лѣмь* 'név' (*лем*), *тештѣ* 'csillag' (*теште*), *ѣв* 'év' (*ие*).

Az erza adatok valószínűleg *ä*-zö nyelvjárásból (is) származnak, amit Pallas az orosz *я* betűvel ad vissza: *вя* 'éj' (mai alak: *ве*), *кявь* 'kő' (*кев*), *пяй* 'fog' (*пей*), *мирдя* 'férfi' (*мирде*), vö. még *Е кедь*, *М кядь* 'kéz' (mai alak: *Е кедь*, *М кядь*) – *Е кядь*, *М кедь* 'bőr' (mai alak: *ЕМ кедь*). Az erza szókezdő *ч*-nek a moksában szabályosan *ш*- felel meg (*Е чи*, *М ши* 'nap'), de Pallasnál néha fordítva jelentkezik: *Е шома*, *М чама* 'arc' (ma *Е чама*, *М шама*). Mindezek arról árulkodnak, hogy a szótár anyag különféle nyelvjárásokból tevődött össze.

A szótárban számos összetett szó is szerepel, ezeket Pallas következetesen egybeírja: *покишварма* 'vihar' (nagy + szél), *чувтокаядь* 'fakéreg' (fa + bőr), *сельметурва* 'szempilla' (szem + ajak).

Ami az alaktant illeti, a névszók néhol többes számban állnak (*сурть* 'ujjak', *лопать* 'falevelek'), néha birtokos személyragot kapnak (*низа* 'felesége', *М аваць* 'anyja'), s néhányszor a vocativusi forma is szerepel (*авай* < *ава* 'anya', *тятяй* < *тятя* (ma: *тетя*) 'apa'). Az igék sorában ritkán ragozott formák is felbukkannak. (Feoktyisztov 1975: 117–125; 1976: 89–93.)

Pallas szótára összeállítása során sok segítséget kapott a kollégáitól. A neves történész, nyelvész, könyvtáros és újságszerkesztő, L. I. Backmeister 1773-ban, a Nyizsnyij Novgorod-i akadémiai gimnázium inspectoraként felhívást intézett az orosz tudósokhoz, kérve, hogy küldjenek neki minél több „új” nyelven fordításokat az általa megadott mintaszövegek alapján. Backmeister ezzel akart hozzájárulni Pallas szótárkészítő munkájához. A *Речи для перевода* című anyag mordvin része *ä*-zö erza nyelvjárásban készült. E szójegyzék egyrészt számneveket, másrészt olyan „előregyártott” mondatokat tartalmaz, mint pl. (Feoktyisztov transzkripciójával) *паз а кули, ломаñ ери авол' кувал'* 'az isten nem hal meg, az ember nem sokáig él'; *миñек kavto pil'geñек, ерва кяце вят'еñ-вят'еñ сурт* 'két lábam van, mindkét kezemen öt-öt ujj'; *sudo куñчка чамасо* 'az orr az arc közepén van' stb. (Feoktyisztov 1968: 25–32).

Az 1783-ban kinevezett Nyizsnyij Novgorod-i kormányzó, Johann Rehbin-der is küldött Pallasnak egy kéziratos szójegyzéket,²⁰ amely 287 orosz lexémának adja meg a tatár, cseremisiz és erza-mordvin megfelelőjét. Ugyanő moksa anyagot²¹ is továbbított, amelyet Pallas szintén bedolgozott szótárába (Feoktyisztov 1968: 23–25, 92–93).

8. Ivan Ivanovics Lepjohin (1740–1802), az ún. II. orenburgi expedíció vezetője 1768 és 1772 között dél felé indulva a Volga-vidéket és az orenburgi területet járta be, majd északnak fordulva a Fehér-tengerig, Arhangelszki jutott. Útja során sok népről készített etnográfiai feljegyzéseket, ezeket négykötetes naplójában jelentette meg (részben posztumusz), *Дневные записки* címmel²² (1771–1805). Ezt később kiadták németül, és egyes részeit franciául is.

Lepjohin érdeme, hogy az erzák és moksák mellett – elsőként a szakirodalomban – megkülönbözteti a karatájokat is. A mordvinok életmódjának és szokásainak bemutatása kapcsán közel két tucat mordvin szót és három rövidebb szöveget is közreadott, ezeket Feoktyisztov részletesen elemezte 1963-as munkájában (23–30). Ennek a szókincsnek jelentős része „ruházati szak-szókincs”: Е *пилексъ* ’fülbevaló’, *панарь* ’női ing’, *кексъ* ’karkötő’ (ma: *кедькс*), *карксъ* ’öv’; *сюрлакъ* ’női öv’, Е *сюлгاما*, М *щурка* ’mellcsat’, М *каргаужна* ’nyakék’ stb., de a listában szerepel vallási kifejezés, a mára a mordvinból eltűnt, de a cseremiszek által használt *кереметь* ’áldozati hely’, ill. a mordvin nők megnevezése: a legidősebb fiú felesége a *мезява*, a középső a *сернява*, a legkisebbé pedig a *вежава*.

A moksa nyelvjárásban íródott szövegek: (1) *Трязя, вардя шкабасъ, максть чаче зѳора калдасъ живота, куць семья, шумара уляза миръ ингалканю монь, мигакъ ста трямясть.* ’Táplálóm, jó égi isten, adj növekvő gabonát, udvarba jószágot, házba családot, egészséges legyen a világ a jövőben is, így táplálj engem, minket is!’ (2) *Кебеди валюги каубавасъ, тряда, винда, шибавасъ, куванасъ.* ’Felkelő, lemenő holdisten, tápláljatok, óvjatok, napisten, holdisten.’ (3) *Кебеди, валюги шибавасъ, тряда, ванда, кубавасъ.* ’Felkelő, lemenő napisten, tápláljatok, óvjatok, holdisten.’

²⁰ Перевод нижеобъявленных слов теми языками и диалектами, кои употребляются между народами губернии Нижегородскую и Пензенскую населяющими (слова российские по-татарски, по-черемисски, по-мордовски).

²¹ Перевод нижеобъявленных слов мордовским разговором, каков употребляется в Пензенском наместничестве.

²² Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепёхина по разным провинциям Российского государства. С-Пб., 1771–1805. I–IV.

9. Az 5. orenburgi expedíció vezetője, *Johann Peter Falck*, svéd botanikus (1732–1774) az út során Kazanyban meghalt, addigi feljegyzéseit a helyébe lépő neves kollégája, *Johann Gottlieb Georgi* (1729–1802) adta közre három kötetben németül (1785–86, majd 1824–25-ben megjelent oroszul is).²³ Falk anyaga tizennyolc erza-mordvin szót is tartalmaz, kétharmadrészen növényneveket (*куяръ* 'uborka', *росъ* 'rozs', *пинеме* 'zab', *снау* 'borsó', *капста* 'káposzta' stb.), s néhány állatnevet (pl. *айгеръ* 'csödör', *реву* 'juh', *пина* 'kutya') (mai alakok: *куяр*, *росъ*, *пинеме*, *кснав*, *капста*, *айгор*, *реве*, *пине*). A szavak egy része orosz és tatár jövevényelem. Az adatok némhol hibásak, pl. *кагуманъ* 'reték' (*киуманъ* helyett). (Feoktyisztov 1963: 33–34; 1976: 33.)

Georgi naplója 1775-ben jelent meg *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reiche* címmel Szentpétervárott, majd nem sokkal utána négy kötetben napvilágot látott másik, a néprajztudomány egyik fontos művének számító könyve is, a *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs*²⁴ (1776–80; ez megjelent oroszul,²⁵ franciául és németül is). Minket leginkább Georgi 1774-es Volga-vidéki utazása érdekel. Könyveiben részletesen szól a mordvinok etnográfiai jellemzőiről, megkülönbözteti az erzákat, a moksákat és a karatájokat, de az első kettő különbségét nem látja nagynak. Kevés nyelvi anyaga van: mintegy három tucatnyi mordvin szót ad közre, elsősorban a szokásaikról, ruházatukról, isteneikről, s néhány pogány nevet is közöl. Ezeket a szavakat javarészt a német ortográfiai elvek szerint jegyzi le: a *č* helyett például *tsch*-t ír (*tschi* = *či* 'nap'), *aj* helyett *ei* (*skei* 'isten' = *škaj*), *v* helyett *w* (*wel* 'falu' = *vel'e*, *wergas* 'farkas' = *vergiž*) áll. A palatalizációt nem jelöli, sem a szóvégen (*kar* 'bocskor' = *kař*), sem a szó belsejében (*initschi* 'húsvét' = *inéči*, *atä* 'öreg' = *aťa*, *Nikolai*) stb. Példaanyagában erza és moksa szavak egyaránt szerepelnek, a nyelv(járás)i hovatarozás egy részét ő maga is jelzi.

²³ Herrn Iohann Peter Falk Professors der Kräuterkunde beym Garten des Russisch-Kayserl. Medizinischen Kollegiums, auch Mitglieds der freyen Oekonomischen Societät in Petersburg Beyträge zur Topographischen Kenntniß des russischen Reichs. St. Petersburg. Internetes elérhetősége: http://books.google.co.za/books/about/Beytr%C3%A4ge_zur_topographischen_Kenntniss.html?id=KvMOAAAAQAAJ; oroszul: Записки путешествия академика Фалька. С-Пб. Interneten: <http://runivers.ru/bookreader/book58687/#page/118/mode/1up>

²⁴ Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, religion, Gebräuche. Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten. Sankt-Peterburg.

²⁵ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, овыквенный, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. СПб., 1776–77. I–III.

Anyaga értékes részét képezik a férfi (*Trena, Kazai*) és női (*Lopai, Raksa, Lumsur*) nevek, valamint a pogány istenek megnevezései (Feoktyisztov 1963: 34–35; 1976: 33–51).

10. II. Katalin, a felvilágosult cárnő Oroszország térképének összeállítása érdekében is szervez(tet)ett expedíciókat. 1782-ben a szibírszki kormányzóság feladatául kapta a térség topográfiai leírását, ezt egy bizonyos **T. G. Maszlenyickij** készítette el. Kézirata²⁶ 1785-re készült el, s a rengeteg földrajzi információ mellett sok anyagot tartalmaz a térség népeinek – mordvinok, csuvasok, tatárok és kalmükök – életviteléről, vallásáról. A mordvin anyagban a vallás tárgyköréből felbukkan pl. az *E nac* (ma: *naz*) és *М икаи* (ma: *икаи*) 'isten', *иичу nac* 'az isten fia' (szó szerint 'húsvét-isten'), *ма-теп nac* 'a föld középpontjában élő istenség', *баба озакс* 'az isten anyja' (szó szerint: 'az imádkozás anyja'), *керет' озакс* 'a szántás istene', *тумо nac* 'a tölgyfa istene' stb.; a természeti jelenségek, növények közül: *варма* 'szél', *ниче* 'fenyő', *келу* 'nyírfa' stb. (Feoktyisztov 1968: 90–92.)

A XVIII. századi mordvin szójegyzékek, szótárak egy része kéziratban maradt. Ezek között vannak olyan szólisták, amelyek háttéranyagként készültek Pallas és Müller szótáraihoz (ezeket ld. korábban), vannak néhány száz szavas (két- vagy többnyelvű) anyagok és vannak komolyabb, több ezer szócikket tartalmazó munkák is.

11. A XVIII. sz. elejéről származik egy magyar „alapnyelvű” kéziratot szójegyzék,²⁷ amelyben osztják, vogul, zürjén, tatár és mordvin megfelelők vannak, latin kiegészítéssel. Érdekessége, hogy a rokon nyelvi adatok is latin betűs lejegyzéssel készültek. A listában húsz magyar–erza-mordvin szópár bukkan fel, pl. *menil* (ma: *meñel*) 'menny', *wied* (*ved'*) 'víz', *kjaw* (*käv, kev*) 'kő', *ssjelm* (*šelme*) 'szem', *kjed* (*ked'*) 'kéz', *ssidei* (*šed'ej*) 'szív', *wjargess* (*vergiž*) 'farkas' stb. (Feoktyisztov 1968: 86). A szójegyzék összeállítója is-

²⁶ Топографическое описание губернии Симбирской вообще и порознь городов и уездов и обитающих в ней иноязычных народов по запросным пунктам от кабинета ее импер. величества 1784 г. Сочиненное из доставленных сведений о городах от городских магистратов обще с комендантами и городничими, об уездах от нижних земских судов и от разных присутственных мест с приобщением историческим, касательным до страны здешней надорным советником Тимофеем Масленицким 1785 г.

²⁷ Сходство венгерского с остяцким и вогуьским, с пермским и зырянским; и с татарскими языками.

meretlen, de a mordvin szavak lejegyzése, főként a szóeleji palatalizáció jelölése ugyanazt az ortográfiát követi, amellyel az „expedíciós szótárak” kapcsán foglalkoztunk.

12. A neves orosz történész és földrajztudós, az *Oroszország története* c. korszakos mű alkotója, az Ural meghódítója (és névadója), Sztavropol, Perm és Jekatyerinburg megalapítója, V. N. *Taticsev* (1686–1750) nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozott: tervei között szerepelt egy nagyszabású szótár összeállítása is, amely Oroszország minden nyelvét magába foglalta volna; erről 1739-ben számolt be az Akadémiának. Ennek a műnek az „előfutára” az a mintegy 500 szavas kézirat, amely csuvas, cseremiszi és mordvin anyagot tartalmaz, orosz címszavakkal. A mordvin szavak *ä*-zö erza dialektusból származnak, pl. *мяки* (ma: *меки*) ’méh’, *вяли* (*веле*) ’falu’ *тяхтирь* (*тейтерь*) ’lány’ (Feoktyisztov 1968: 83; 1971: 15–16).

13. Ezeken kívül a XVIII. század második felében készült még két rövidebb, kéziratot szójegyzék. Az egyik egy bizonyos *Mendier Bekdorin* munkája, melyben 357 orosz címszó kapott helyet, cseremiszi, csuvas és erza fordítással; a másik egy 84 szavas erza-mordvin–német szójegyzék (Feoktyisztov 1968: 79, 83).

14. Mintegy 2000 szót tartalmaz az a kéziratot orosz–erza-mordvin szójegyzék, amely a *Слова, взятые из разговоровъ* című²⁸ viseli. A szólistát a Nyizsnij Novgorod-i szeminárium diákja, *Grigorij Szimilejszkij* készítette, s 1790–91 körül küldhette el Damaszkini püspöknek. A 130 leckére osztott lista tanítási célokra készült, és a mindennapi élet szókincsét öleli fel. Az anyag sok neologizmust is tartalmaz, például: *максозь тявь* ’adott munka = lecke’, *инязоронь кардазь* ’a nagyúr udvara = cári udvar’, *олго вядь* ’szalma víz = sör’, *тонавтли ава* ’tanító anya = tanítónő’, *ашо мацуй* ’fehér liba = hattyú’, *нилице пель иень* ’negyed része az évnek = negyedév’, *ине вядь* ’nagy víz = tenger’. A szólistában rengeteg az orosz jövevényszó, Feoktyisztov adatai szerint több mint 160 szó tartozik ide (Feoktyisztov 1968: 47–52).

15. Ennél is nagyobb terjedelmű a mintegy 2500 szót tartalmazó orosz–erza szójegyzék (*Словарь языка мордовского*) a XVIII. sz. végéről. Szerző-

²⁸ Слова, взятые из разговоровъ для перевода на мордовской языкъ. Валтъ саизъ кортамста путумкъсь ярзя кель ланкъсь.

je ismeretlen. Ez is az *ä*-ző nyelvjárásból származik (de vannak benne mok-sára jellemző vonások is, pl. *uu* 'nap', *шочко* 'gerenda', *содаш* 'ismerős', *кочаш* 'levegő'). Sok archaikus, ma már csak egyes nyelvjárásokban használatos szó lelhető fel benne; viszont kevés orosz jövevényszót tartalmaz (Feoktyisztov 1968: 52–58).

16. A korabeli mordvin lexikográfia csúcsteljesítménye *Damaszkin* (1737–1795) soknyelvű szótára, a *Словарь языков разных народов*.²⁹ Damaszkín (eredeti neve Dimitrij Szemjonov, de iskolai éve alatt Rudnyevként ismerték) nyelvészeti tehetsége már a moszkvai szláv–görög–latin iskolában is megmutatkozott. Ennek elvégzése után, 24 évesen a retorika és a görög nyelv tanára lett. Néhány év múlva, 1765-ben Szentpétervárra hívták, majd egy évre rá Göttingenbe küldték, négy fiatal diák felügyelőjeként. Itt ő is egyetemi előadásokat hallgatott, megtanult németül és franciául, elsajátította az óhébert is, s közben még a Nesztor-krónikát is lefordította németre. Hazatérése után, 1772-ben kinevezték professzorrá. Életének új fejezete 1775-ben köszöntött rá, amikor szerzetesnek állt, felvéve a Damaszkín nevet. Rövidesen a szláv–görög–latin iskola rektora lett, majd püspökké nevezték ki. 1783-tól ő irányította a Nyizsnyij Novgorod-i püspökséget. A helyi szemináriumban jelentős változásokat vezetett be: nagy hangsúlyt fektetett a környék nyelveinek, a tatárnak, a mordvinnak és a csuvasnak az oktatására. A szemináriumban ő indította el az ún. disputákat, melynek során egyházi szövegeket olvastak oroszul, latinul, görögül, németül, franciául és az előbb említett három helyi nyelven. Damaszkín maga is igyekezett elsajátítani ezeket a nyelveket, főleg a mordvinnal foglalkozott behatóan. 1794-ben kegyvesztetté vált, Moszkvába költözött, ott halt meg.

Damaszkín működése egybeesett a már többször emlegetett felvilágosult cárnő, II. Katalin uralkodásának idejével (1762–1796). Katalin szívégyének tekintette Oroszország feltérképezését (ld. az expedíciókat), a birodalom népeinek és nyelveinek leírását. A cárnő Damaszkínt kérte fel arra, hogy készítsen szótárt a Nyizsnyij Novgorod-i püspökség népei által beszélt nyelvek-

²⁹ Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и повелению ее императорского величества премудрой государыни, Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы всероссийской. По алфавиту российских слов расположенный и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов, под присмотром преосвященного Дамаскина епископа Нижегородского и Алаторского сочиненный 1785-го года.

ről. A püspök ennek eleget is tett, 1785-ben elkészítette igen vaskos, kétkötetes szótárát. A mű első kötete orosz–tatár–csuvas–erza–mordvin szótár 1038 oldalon, a második rész pedig orosz–cseremiszi szójegyzék 746 oldalon. A szóanyag 54 füzetet tesz ki. Az anyag nagyon sokáig kéziratban maradt, két példánya ismeretes, az egyiket Nyizsnyij Novgorodban, a másikat Pétervárott őrzik. A szótár mordvin részét a mordvin írásbeliség kezdeteinek kiváló kutatója, A. P. Feoktyisztov 1971-ben rendezte sajtó alá.³⁰

A szótár mindössze hét hónap alatt készült el, ami nemcsak Damaszkini felkészültségére, gyakorlott lexikográfusi tevékenységére utal, hanem valószínűsíti azt is, hogy már meglévő orosz szótármintákat használhatott fel műve összeállításakor, s az is meglehet, hogy az akadémia tagjaként egyéb, még publikálatlan anyagokhoz is hozzájuthatott.

A négyhasábos szótár első oszlopában az orosz (cím)szavak szerepelnek ábécérendben, ezt a tatár, csuvas és erza megfelelők követik. A szótárban mintegy 11 000 szócikk szerepel, közülük kb. 150-nek nincs mordvin megfelelője.

Damaszkini szólistája a legterjedelmesebb XVIII. századi mordvin nyelvemlék. Az akkori orosz helyesírási elvek alapján készült. A helyesírás kiforratlanságát jelzi, hogy a /g/ hang lejegyzésére a cirill mellett a latin *g* betű is felbukkan, az /e/ hang lejegyzésére a cirill *e* és *э* betű egyaránt szolgál, az /ä/ fonémát a szó belsejében a *я* betű jelöli, pl. *няй* 'fog' (ma: *ней*), *кявь* 'kő' (ma: *кев*), a szó elején azonban háromféleképpen is előfordul: *ачкелма* 'vas-tagság' (ma: *эчкелма*), *ярамо* 'élet' (*эрямо*), *йарявекс* 'szükséges' (ma: *эрявикс*). Természetesen használatos a keményjel is. A palatalizációt Damaszkini a kor helyesírását messze meghaladó pontossággal jelöli: *сюро* 'gabona', *ломанень* 'ember-Dat.', *якшця* 'járó' (a mai alakok ugyanezek), ill. *ярцы* 'eszik', *алтыма* 'ígéret', ahol a kemény mássalhangzót az utána következő *ы*-vel jelöli.

A mordvin szóanyag egyik grammatikai jellemzője, hogy az infinitívus képzője *-мекс*, *-мкс* és a (mai irodalmi) *-мс*. Feoktyisztov egy érdekes szókép-

³⁰ Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Москва. Feoktyisztov a mű elején röviden áttekinti az egyes finnugor nyelvek nyelvemlékeit, majd bemutatja a mordvin írásbeliség kezdeteit. A szótári részben, híven megtartván Damaszkini rendszerét, füzetenként adja közre az anyagot, de összedolgozta a két fellelhető kéziratot, a Nyizsnyij Novgorod-ít és a pétervárit. Az orosz címszót a mordvin megfelelő(k) követi(k), majd ezek latin betűs transzkripciója, a szó szerinti orosz fordításuk, s szükség esetén magyarázatuk. A szócikkeket más címszavakra történő utalások zárják. Az utolsó füzet Damaszkini 287 szavas orosz–moksa–erza szójegyzéke. A kötetet Feoktyisztov nagyon hasznos mordvin szómutatóval zárja.

zési sajátosságra is felhívja a figyelmet: a ma már kevésbé produktív *-лма*, *-лмо* képző itt még gyakran előfordul: *мазылма* 'szépség', *покиолма* 'nagyság', *псилма* 'hőség', *сюдолма* 'szitkozódás', *томбалмо* 'mélység', *мустолма* 'sűrűség', *шождылма* 'könnyűség' – a mai irodalmi alakok: *мазычи*, *покиолма*, *пси*, *сюдома*, *домкачи* 'mélység', *мусточи* 'sűrűség' (*мустолма* 'sűrítmény'), *шожачи*.

A szótárban sok lexikai innovációt is fellelhetünk, pl. or. *ад* 'pokol' ~ md. *тарка чопуда* 'sötét hely', *адвокат* 'ügyvéd' ~ *тявъ мялга якиця* 'dolog után járó', *орел* 'sas' ~ *тумо атяки* 'tölgy kakas', *тиво* 'sör' ~ *олга вядь* 'szalma víz', *женский пол* 'nőnem' ~ *авань сыме, мужский пол* 'hímnem' ~ *цѣрань сыме* stb. (Feoktyisztov 1968: 58–77; 1971.)

A szótár előszavában egy hosszabb mordvin szöveg is szerepel. Ez a szöveg Feoktyisztov transzkripciója szerint a következőképpen kezdődik: *Инеške пас, ванимиž, инеške пас, иламак кад. Тука моһаһ лamo цорат и лӳжерт. Инешке пас, тука моһаһ лamo пандот сурода и пеšček суро utomot.* 'Isten, óvj minket. Isten, ne hagyj el minket. Hozz nekünk sok fiút és lányt. Isten, hozz nekünk sok hegynyi gabonát és töltsd meg búzával a magtárat.' (Feoktyisztov 1976: 65–66.)

*

II. Vallási szövegek

A XVIII. századi hittérítés, a keresztény egyház terjeszkedése nyelvi szempontból egyértelműen „nyereséges” volt a finnugor és a törökségi népek számára. A hittérítőket errefelé nem látták szívesen, még annak ellenére sem, hogy a megkeresztelkedőknek adókedvezményeket ígértek. Az erőszakos, gyors ütemű térítést sok helyütt komoly ellenállás fogadta, a Nyizsnyij Novgorod-i járásban élő mordvinok például 1743–44-ben és 1804–1810 között fel is lázadtak ez ellen. A keresztény hit terjesztői azzal szembesültek, hogy az órosz nyelvű istentiszteletek iránt a pogány lakosság semmiféle fogékonyságot nem mutat, ezért a század vége felé elkezdtek különféle liturgikus szövegeket fordítani a helyiek nyelvére. A hittérítés másik „csapásiránya” az iskolák létesítése volt: az első nem orosz nyelvű iskola Kazanyban jött létre 1707-ben. Az intézmény kétéves működés után felfüggesztette tevékenységét, de 1722-ben, több mint két tucat diákkal újraindult. A diákok tatár, csuvas, cseremis, mordvin és kalmük nemzetiségűek voltak. A kazanyi és később a Nyizsnyij Novgorod-i tanintézménynek rendkívül nagy szerepe volt a mordvin írásbeliség kialakulásában, fejlődésében (Fábián 2003: 91–92; Feoktyisztov 1976: 115–117).

A Pétervári Akadémia 1769-ben kiadott egy kötetet *Духовная церемония* címmel,³¹ ezek egyházi szövegeket tartalmaztak orosz, latin és görög nyelven, de helyet kapott benne néhány cseremiszi, votják, mordvin, csuvas és tatár versrészlet és prózatöredék is.

Az első mordvin szövegelemet olyan erza nyelvjárásban írták, amelyben volt *ä* hang és a determinatív genitívus az irodalmi *-ni'* helyett *-s'i'* alakú. A nyelvemlék szövegének latin betűs transzkripciója – A. P. Feoktyisztovszov (1976: 55–57, 236) olvasatának néhány korrekciójával – a következő: *Väše miñ er-čiste kšnasiñek väše ojmsiñ soñ šinze pazoš' i tink iñazoroš': son, miñd'äñek vañkeksnim tiñ, iñazoroavaš, pek partado. Tiñ lažatado väsemeñ miñek p'ravejste täjme: väše miñ bu paz ikele, vad'rašto eravol'ñek i jala ućaskavsto ul'level'ñek.* Magyar fordításban: „Mi mindannyian minden nap dicsőítjük teljes lelkünkkel (ő)magát az istent és Önt,³² cár. Ő nekünk szent, és Ön, cáranya, nagyon jó. Ön óv mindnyájunkat, hogy okosan cselekedjünk, hogy mi isten előtt mindannyian jól éljünk és mindig boldogok legyünk.” (A szöveg elemzését ld. a FUD következő kötetében.)

1782-ben Moszkvában jelent meg egy hasonló kötet, mordvin, cseremiszi, tatár, votják, csuvas és kalmük anyaggal, *Сочинения в прозе и стихах* címmel.³³ Ennek mordvin része hat nyomtatott sorból áll, ez az első mordvin (rímes) vers, moksa nyelvjárásban. Ennek az oroszából fordított szövegnek a szerzője gyengén tudhatott mordvinul, ugyanis a vers értelmezése még a kérdéskör (moksa anyanyelvű) szakértőjét, A. P. Feoktyisztovszovot is nehéz feladat elé állította: csak egy részét tudta interpretálni (1968a: 109–110; 1976: 57–58).

A Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium ünnepi kötete (*Торжество Нижегородской семинарии*)³⁴ 1787-ben látott napvilágot, ugyancsak Moszkvában.

³¹ Духовная церемония, производившаяся во время всевожденнейшего присутствия ее императорского величества великой государыни премудрейшей монархии по печительнейшей матери Екатерины Второй в Казани, с приложенным при том словом о несравненном великодушии августейшей императрицы самодержицы Всероссийской, получившей благополучное от прививания оспы выздоровление.

³² A többes szám második személyű névmás (ill. a későbbiekben a Pl2 igealakok) használata valószínűleg az orosz szövegkörnyezet hatásának az eredménye (önözés, esetleg a fejedelmi többes kifejezése).

³³ Сочинения в прозе и стихах на случай открытия Казанского наместничества в публичном собрании на разных языках говоренные в тамошней семинарии декабря 26 дня, 1781 года.

³⁴ Торжество Нижегородской семинарии о вступлении на всероссийский престол ее императорского величества благочестивейшей государыни императрицы Ека-

ban. A korábbiakhoz hasonló felépítésű, az orosz, latin és görög mellett német, francia, ill. tatár, csuvas és mordvin nyelvű szövegeket tartalmaz. Feoktyisztov (1976: 59–60) ezt az erza szöveget a XVIII. századi mordvin irodalom legsikerültebb alkotásának tartja. Ebben a – viszonylag kevés hibával lejegyzett – szövegben néhány neologizmus is található, pl. *микшиция* 'eladó = kereskedő, *купец*', *рузь мода* 'orosz föld = Oroszország', *тонавтыця* 'tanár', *тонавтлиця* 'tanuló', *сиормась кол* 'írásra alkalmas = bölcs'. Elég sok orosz jövevényszó van benne, pl. *уцяска* 'szerencse, boldogság', *солдатсь* 'katona', *слава* 'dicsőség', *церкува* 'templom'. A szöveg ortográfiai sajátossága az /ä/ hang lejegyzése *ia* betűkombinációval: *иярямсь* 'élni' (ma: *эрямс*).

A 133 szavas szöveg eleje Feoktyisztov átírásában: *mäžeñ večkev tarkaso, mäžeñ paroñ učaskaso ärcit' hé lomat', konañeñ paro iñeške-pas maksne väl't' p'äveñ šormas koleñ i érva t'äveñ sodičañ iñ-azoroñ*. Magyar fordításban: „milyen szép [= szeretett] helyen, milyen jó szerencsében vannak azok az emberek, akiknek a jó úristen ad nagyon okos, bölcs és minden dolgot tudó cárt”.

Kéziratban maradt fenn egy, az eddigiekhez hasonlatos szöveggyűjtemény *Действие Нижегородской духовной семинарии* címmel,³⁵ 1788-ból. Az orosz, görög, latin, német és francia imák, versek és énekek mellett tatár, csuvas, mordvin és cseremisz szövegeket is lehet olvasni benne. A mordvin szöveg 55 szóból áll, erza nyelvjárásban íródott, a cirill szövegben az /ä/ fonémát *я* betűvel jegyezték le: *вяльть* 'nagyon' (ma: *вельть*) stb. Az orosz *ѣ* nem fordul elő. Az akkori orosz helyesírásnak megfelelően a nem palatalizált szóvégi mássalhangzókat keményjel (ѣ) követi, a palatalizációt nem jelölik (Feoktyisztov 1968: 8–12).

Ugyancsak 1788-ból származik a katekizmus orosz szövege, erza-mordvin fordítással, két hasábra szerkesztve (*Краткій катихизисъ*).³⁶ Ennek a szintén kéziratban megőrződött fordításnak ismerjük a szerzőjét, a szöveg vé-

терины Алексеевны, самодержицы всероссийской, по двадцатипятилетнем царствовании ее величества происходившее в оной семинарии июня 30 дня, 1787 года.

³⁵ Действие Нижегородской духовной семинарии, происходившее во оной при окончании годичного учения в присутствии Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, генерала-губернатора Нижегородского и Пензенского Ивана Михайловича Ребиндера, и прочих знаменитых особ 1788-го года июня 30-го дня.

³⁶ Краткій катихизисъ, переведенный на мордовскій языкъ съ наблюденіемъ российскаго и мордовскаго просторѣчія, ради удобнѣйшаго онаго познанія во пріавшихъ святое крещеніе.

gén meg van nevezve a mordvin származású Ivan Tyihov, a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója. Feoktyisztov értékelése szerint ez a szöveg a régi mordvin fordításirodalom egyik kiemelkedő teljesítménye. Az orosz *ѣ* nemcsak az orosz jövevényszavakban bukkan fel (*отвѣтямо* 'felelet'), hanem a mordvin lexémákban is (*нѣезь* 'látva'); az /ä/ fonémát я betűvel adják vissza: *мяйле* 'után' (ma: *мейле*). A keményjel használata megfelel az orosz szabályoknak. Az infinitivus alakja *-мс/-мокс/-мекс/-мкс*.

Néhány kérdés a 32 oldalas szöveg mordvin részéből: *Кода эряви шачтыцяненъ эйкашонзо марто тьяйнемксъ?* 'Hogyan kell a szülőknek bánni a gyerekekkel?', *Кода эряви эрямксъ мирьденень козьяйканзо марто?* 'Hogyan kell élnie a férjnek a feleségével?' (Feoktyisztov (1968: 12–18.)

Szintén nagyon fontosnak ítéli Feoktyisztov (1968: 32–43) a *Священная исторія*³⁷ mordvin fordítását. Készítője a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója, Szemjon Berezovszkij volt, 1790-ben. A kéziratban fennmaradt mű kérdések és felelet formájában íródott, két hasámban, az elsőben van az orosz, a másodikban a mordvin szöveg, amely az /ä/ fonémát ismerő erza dialektusban készült. A mű legfőbb értéke a sok új szó, melyek egy része ma is használatos. Néhány példa a neologizmusokra: *ванькс* 'szent' (eredetileg: 'tisztá'), *вясе ломать* 'világ' (szó szerint 'minden ember'), *кучиця* 'küldött = apostol', *пазонь уре* 'isten szolgája = angyal'), *паро коинь ломань* 'jó szokású ember = keresztény', *поки тьяв* 'nagy dolog = csoda', *чинь стямю* 'nap kelet' stb.

A *Символь вѣры* című,³⁸ kéziratban maradt anyagot a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium korábban már említett diákja, Grigorij Szimilejszkij készítette 1791-ben. A kéthasábos mű bal oldali részén az orosz, jobbán pedig az ä-ző dialektusban íródott erza-mordvin szöveg található. Ugyanennek az orosz szövegnek a mordvin fordítását egy retorika szakos diák, Grigorij Novoverov is elkészítette ugyanabban az évben. Szintén ä-ző nyelvjárásban íródott (Feoktyisztov 1968: 43–47).

A Nyizsnyij Novgorodi szeminárium ünnepi kötetéhez hasonló felépítésű a kazanyi szeminárium 1795-ben kiadott könyve (*Торжество Казанской*

³⁷ Священная исторія. Краткими вопросами и отвѣтами сочиненная и переведенная на мордовской языкъ 1790 года марта 14 дня.

³⁸ Символь вѣры. Переведень на мордовской языкъ. Кирдима кямимань, путозь эрзя кель ланксъ.

семинарии),³⁹ orosz, latin, csuvas, tatár és mordvin szövegekkel. Feoktyisztov (1976: 61–62) vizsgálata szerint ennek moksa nyelvezete a Tatárföldön beszélt kildjusevo-kirtelinszkiji dialektushoz áll legközelebb. A szöveget, úgy tűnik, egy írástudásban tapasztalatlan ember (talán a szeminárium egyik diákja?) jegyezte le, aki nem volt jártas a mordvin grammatika rejtelmeiben, ezért, ahogy Feoktyisztov fogalmaz: „ennek a szövegnek a mordvin írásbeliség szempontjából semmiféle jelentősége nincs”.

1798 májusában I. Pál cár Nyizsnyij Novgorodba látogatott, ennek tiszteletére adták ki a *Всерадостное торжество* című kötetet,⁴⁰ amelyben a korábbiakban megismert módon, orosz, latin, görög és német vallási szövegek mellett csuvas és mordvin anyag is szerepel. A mordvin szövegben, amely az /ä/ hangot nem ismerő erza nyelvjárásban íródott, több hiba fordul elő (*аксякъ* áll *ансяк* 'csak' helyett, *ой меть* pedig *ойметь* 'lelketek' helyett stb.). Mivel ez az orosz szöveg szolgál fordítása, nincs különösebb irodalmi értéke, ennek ellenére néhány terminológiai újítást fedezhetünk fel benne, pl. 'jogar' jelentésben áll a *судямо тарка* 'ítélhely', 'cárság' jelentésben az *инязоро тарка* 'nagyúr hely'; ugyanakkor sok russzizmussal is találkozhatunk: *судямс* 'ítél' < *судить*, *сякой* 'minden' < *всякий*, *оцо* 'még' < *ещё* stb. (Feoktyisztov 1976: 62–64).

A XVIII. század végefelé készíthette el a kazanyi akadémia retorika hallgatója, Feodor Beljajev a *Miatyánk* mordvin fordítását (*Молитва Отче нашъ на мордовском языкъ*). A szöveg olyan erza dialektusban íródott, amelyben ismerték az /ä/ hangot, amelyet itt is я betűvel jegyeztek le. A szöveg eleje, Feoktyisztov átíratában: *l'ä'aj miñek kona e'at mänel' lankso, ul'eza švatoj lä-me' toñt'...* (Feoktyisztov 1968: 20–23).

³⁹ Торжество Казанской семинарии, приносящей святейшего правительствующего синода члену, великому господину высокопреосвященнейшему Амвросию, архиепископу казанскому и свияжскому, милостивому архипастырю, отцу и покровителю своему, в день тезоименитва усерднейшее поздравление 1795 года.

⁴⁰ Всерадостное торжество, которым благочестивейшего, самодержавнейшего, великого государя императора Павла Первого по священном миропомазании и короновании на всероссийский императорский престол, совершившемся в 5 день апреля 1797 года, всемилостивейше посещающего Нижний Новгород, благоговейнейше приветствует Нижегородская семинария мая дня 1797 года. Москва, 1797.

A fentebb bemutatott szövegek általános jellemzője a szolgálai, néha szó szerinti fordítás, orosz szintaxissal. Másik vonásuk, hogy sok bennük a helyesírási-tipográfiai hiba (FeoktyisztoV 1976: 65). Meg kell ugyanakkor jegyez-nünk, hogy FeoktyisztoV átírása sem mindenütt pontos, emiatt (is) szükség-szerűnek tűnik elvégezni a korai mordvin nyelvemlékek filológiai elemzését.

Irodalom

- Bartens, Hans-Hermann 1978: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 413–416.
- Bartens, Raija 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Fábián Orsolya 2003: A mordvin bibliafordítás terminológiájáról. *Folia Uralica Debreceninesia* 10: 91–102.
- FeoktyisztoV 1963: А. П. Феоктистов, Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. In: *Очерки мордовских диалектов II*. Мордовское книжное издательство, Саранск. 3–36.
- FeoktyisztoV 1968: А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- FeoktyisztoV 1968a: А. П. Феоктистов, Первые текстовые записи на мордовских языках. In: *CIFU-2/1*: 106–114.
- FeoktyisztoV 1971: А. П. Феоктистов, Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва.
- FeoktyisztoV, A. P. 1971–72: A mordvin irodalmi nyelvek létrejöttének kérdése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16: 13–19.
- FeoktyisztoV 1975: А. П. Феоктистов, „Linguarum totius orbis vocabularia comparativa” в его мордовской части. In: *Finno-ugristica* 1. Tartu. 117–127.
- FeoktyisztoV 1976: А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.
- Gulya János 1983: XVIII. századi etimológiák. Mutatvány J. E. Fischer „Vocabularium Sibiricum”-ának készülő kiadványából. In: *Uralisztikai Tanulmányok* 1: 163–171.
- Keresztes László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. *Studia uralo-altaica* 27. Szeged.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Korhonen, Mikko 1986: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki.

- Mikola Tibor 1975: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola (Mit einem Anhang). *Studia Uralo-Altica* VII. Szeged.
- Munkácsi Bernát 1882: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *Magyar Nyelvőr* 11: 241–255, 289–296, 342–350, 385–393, 433–445, 481–486, 531–541.
- Setälä, Eemil Nestor 1892: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. *Suomi* 3: 181–350.
- Zaicz Gábor 1969: А. П. Феокистов, Истоки мордовской письменности. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 187–190.
- Zaicz Gábor 1997: Johann Eberhard Fischer: *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 224–227.
- Zsirai Miklós 1994 [1937]: Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonaikkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. Trezor Kiadó, Budapest.

Internetes források:

- http://en.wikipedia.org/wiki/Nicolaes_Witsen
- <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Vitsen/pred.phtml?id=271>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Daniel_Gottlieb_Messerschmidt
- http://de.wikipedia.org/wiki/Zweite_Kamtschatkaexpedition
- http://en.wikipedia.org/wiki/Philip_Johan_von_Strahlenberg
- http://en.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Friedrich_M%C3%Bcller
- http://de.wikisource.org/wiki/ADB:M%C3%BCller,_Gerhard_Friedrich_von
- <http://russiapedia.rt.com/foreigners/gerhard-friedrich-muller/>
- http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Fischer,_Johann_Eberhard
- http://en.wikipedia.org/wiki/Peter_Simon_Pallas
- <http://renhirek.blogspot.com/2009/01/peter-simon-pallas-mordvinokrol.html>
- http://sv.wikipedia.org/wiki/Johan_Peter_Falck
- http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottlieb_Georgi
- <http://www.ogugauo.ru/biografiya.html>
- <http://www.rulex.ru/01050030.htm>
- http://www.ncknigaran.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=137%3Adamaskin&catid=3&Itemid=26
- http://www.nne.ru/bishops/b_13.php
- http://renhirek.blogspot.com/2008_11_21_archive.html

**The Beginnings of Mordvin Literacy:
Linguistic Records from the 17–18th Century**

Mordvin literacy, similarly to the linguistic records of other Finno-Ugric languages, dates back only three centuries. The first records found were glossaries written by foreign travellers, and Mordvin prose passages and poem fragments included in multilingual books with religious content having been used in divinity schools like the Nizhny Novgorod seminary.

Linguists have studied the Mordvin written records relatively to a little extent until now: to my knowledge, it was the renowned Moksha-Mordvin scholar A. P. Feoktistov alone who has described these texts in a monographic manner.

The present paper has a tripartite objective. First, it intends to deliver the most important information available about the beginnings of Mordvin literacy in Hungarian. Second, it provides the reader with a unified chronologic and new thematic classification of the data found and analyzed by Feoktistov. Finally, the paper tries to supplement and refine Feoktistov's analysis and observations, making use of the complete Mordvin material accessible, with the help of dictionaries and books of travellers and expedition leaders now largely available on the internet.

SÁNDOR MATICSÁK